

מוסר מפי הדג / מיכל שיר-אל

10 באוג

פורסם ע"י מערכת 'שבת'

הדגש הרב ששם ש"י עגנון על אמיתותו של סיפורו הגרוטסקי 'מזל דגים' בא ללמד על קיומה של אמת מסוג אחר. פחות היסטוריה, יותר ערכים, לקח ומשמעות

לפי שראיתי שרוב העולם אינו מכיר את מעשה פישל קארפ, או שמכירים מקצתו ואין מכירים את כולו, או שמכירים את המעשה בשילוח, והרי אין אויב לחכמה כידיעה שטחית, לפיכך נטלתי עלי לספר דברים כהווייתם... דבר דבור על אמתו (עיר ומלואה, עמ' 602).

במילים אלו פותח ש"י עגנון את סיפורו "מזל דגים", סיפור שבו מגיעה הגרוטסקה העגנונית לשיאה. את ההבטחה לספר מעשה שהיה בצורה מדויקת מיישם עגנון ביהודי שומר מצוות כדת וכדין, שהיה שוקד מבוקר עד לילה על טיפוח תאוות האכילה, וחיבתו למאכלים משובחים אינה יודעת גבולות. גיבור המשנה של הסיפור הוא הדג שקנה האיש ושילחו ביד יתום לביתו היא אשתו שתכין לו ממנו מעדנים עד שובו מתפילת שחרית. הנער שהרוויח את לחמו הדל בשכר פרוטות שקיבל עבור ציור צורות בהזדמנויות שונות לאנשי הקהילה לא ראה מעודו דג חי. התלהב הנער הרעב וביקש לצייר אולם מכיוון שלא היה בידו נייר אלא רק גיר, צייר על גופו של הדג את ראש דמות בעליו, וכשהוציאה אשתו של פישל קארפ את הדג מנרתיקו ראתה את צורת בעלה מתגלמת בדג.

בקיאה במצולות

עגנון שב לעניין האמת ומסיים את הסיפור בהדגשה "אני שמילדי ביטשאטש אני, מעשה ביטשאטש בידי ואיני מספר אלא מה שהוא אמת, שאני אומר אין לך יפה מן האמת, שמלבד שיפה היא האמת מחמת עצמה, מלמדת היא את האדם דעת" (שם, עמ' 631). ההבטחה הגורפת בדבר האמת וכל האמת ורק אמת הנמצאת בסיפור באה לאחר עיסוק אינטנסיבי בשורשיו הגניאולוגיים של הדג, ייחוסו עד לימות יונה הנביא וקורות חייו המפורטים מראשיתם:

כבר בבחורותו שעדין ירקרק בהיר היה, כבר יצא שמו בין נכבדי מים. דגים קטנים עם גדולים יראו ממנו. עד שלא הגיע אצלם, שטו ובאו לקראתו ונכנסו חיים לתוך פיו... היה שט במים אדירים... כאן אכל דג וכאן דגה, כאן עשה לו חג ולאויביו חגא... כאן יצא לריב וכאן למצה, כאן מילא פיו מכל שוכני אצה... כאן רקד עם בנות לויתן, כאן פקד אותן כחתן. כאן עשה ימיו במשתה הילולים, עם כל חכמיו חכמי שבלולים... עליו נאה לומר כשם שאומרים על שריוי טובה, לא היה חסר כלום חוץ מצרות (שם, עמ' 611).

דומה כי מצלמה תת-ימית משדרת ישירות אל מכתבתו אשר בקומה השנייה בביתו בתלפיות, מתעדת נאמנה את המתרחש במעמקים, כי עגנון מתאר בפירוט רב את נפילת הדג ברשת הדייג:

ראוהו הדגים רץ לקראת המכמורת. נפל עליהם פחד ונבהלו, שכל באיה לא ישובון זו מכמורת. ביקשו לצעוק אל תקרב הלום, התרחק מן המצודה. נחבאה לשונם בפיהם מחמת אימה... עד שאלו משבחים את גבורתו, ביקשו אלו להזהירו ולומר לו טול סנפירך וברח על נפשך... ניתנה עצה בלבם והסכימו כולם לדעה אחת ליפטר ממנו לחלוטין. עשו עצמם כאילמים ולא אמרו ולא כלום. ואותם שלא כבשו פיהם מרוב שמחה שהגיע אידו של אותו רוצח והם עומדים ליפטר ממנו, לקחו להם לשון שקר וחנופה... נתפתה לחשוב שארמון הוא שהתקינו לכבודו... תפסה אותו טיפשותו ונכנס לתוך הארמון, היינו המכמורת, והתחיל מסייר כל מה שבארמון, היינו המכמורת, וטועם מכל מה שהכמין לו מבקש נפשו, היינו הדייג (שם, עמ' 613).

הקורא דברים אלו תמה. וכי מתלוץ עגנון עם קוראיו בקוראו למעשה זה 'אמת'? או אולי מידת האמת שבה החזיק עגנון היא מושג נזיל ונטול קשר למציאות הנתפסת בחושים המקובלים? קשה להמעיט בהבטחות החוזרות ונשנות של הסופר לנאמנות לאמיתות פרטי הסיפור. הן חלק בלתי נפרד מהתוכן והצורה של הסיפור הנדרשים לחשיפת המשמעויות הרבות של הסיפור.

כדי להאיר עניין זה, נתבונן בסיפור מסוג אחר לחלוטין שבו עגנון מקפיד שוב להדגיש שכל היוצא מתחת לקולמוסו הרי הוא אמת לאמיתתה. זיהוי ההבדלים ביניהם יסייע לנו להציע תובנה חדשה המאירה את סיפורי עגנון באור רב משמעות.

צורת הבעל מתגלמת בדג. אנדו הירושיגה, המאה ה-18.

בקורת נוקבת

בסיפור הקצר 'אתרוגו של אותו צדיק' פונה המחבר אל קוראיו: "אתם שמעתם ממי ששמעתם, ואני שמעתי מחסיד בן חסיד ששמע מרבו ר' שלמה הצדיק מזוויהל שהוא שביעי לר' מיכלי המגיד הקדוש מזלוטשוב, ובוודאי כמות ששמעתי אני מאותו חסיד ששמע מרבו כך היה המעשה...".

ואם בתום הסיפור יש למי מאיתנו ספקות לגבי אמינות ההתרחשויות והרהורים על המחבר המשנה דברים או מוציאם מהקשרם, הוא חוזר ושונה ביתר פירוט ודיוק: "ואמר לי אותו החסיד שסיפר לי אותו המעשה, שאלתי את רבי איך היו הדברים, ואמר לי רבי, כך היו הדברים... ועוד אמר לי רבי, מעשה זה כלתו של המגיד הקדוש אשתו של רבי יוסף מיאמפולי סיפרה לפני מחותנה הצדיק ר' ברוך ממעזביש... אמר לה ר' ברוך מחותנה, מחותנת, ספרי לי את המעשה שנית מתחילה ועד סוף. כדאי הוא מעשה זה לשמוע שתי פעמים" (האש והעצים, עמ' קטו-קיז).

עגנון משקיע מאמץ רב להוכיח שסיפור זה אינו פרי הדמיון וכי יש לו 'בעלים' הבאים מתוך ביתו של גיבור הסיפור, הוא ר' מיכלי המגיד הקדוש מזלוטשוב. המעשה הוא במגיד הצדיק ש"הגביה עצמו מכיסאו והוציא את ראשו מטליתו והניח ידו על תפיליו" ואמר לה לאשתו העומדת בפתח דלת חדרו ערב חג הסוכות "את דואגת לברך ודגים, ואני דואג לאתרוג שעדיין אין לי". את כל כספו שקיבל בעבור מכירת תפיליו הוא משקיע ברכישת אתרוג לשם מצוות ארבעת המינים, ומותר את אשתו בצער רב בלי לחוש כלל בדמעתה.

עגנון מדגיש את התענגות המגיד ממראה האתרוג, ומנגד מרחיב ומתאר את אשתו ש"נזכרה צער ביתה וצער בניה שאין להם מה יאכלו, ועכשיו יום טוב של סוכות בא ואין לה במה לשמחו". ביקורת נוקבת משמיע הסופר כלפי סדרי העדיפויות של המגיד הקדוש, מחאה לא פשוטה לביטוי. עגנון מעלה לדיון את התרבות שדחקה לשוליים את צורכי היומיום, השאירה את האישה להתמודד עם לבד, והעלתה על נס צורכי קדושה שבין אדם לבוראו. המצווה כאן היא סוג של תאוה המעוררת עיני חכמים ומונעת את ראיית הזולת על צערו וצרכיו. המצווה הופכת לאובססיה, התמכרות שבעבורה האדם מוכר את תפיליו שבהם הוא מקיים מצווה יומיומית שחיובה מן התורה, מתעלם מבני ביתו וכל העולם סביבו בטל ומבוטל מול מצווה אחת ויחידה.

עגנון בסיפור זה הולך בדרכם של חז"ל שלא שחררו עצמם מביקורת קשה ונוקבת. לא מלאכה פשוטה היא לבקר גדולים נערצים ואהובים, אולם סופר-אמן החש שיצירתו נובעת ממחוזות עליונים – "עודנו מדבר עמי ויגע על פי" – נדחף ונדרש גם להבעה וביטוי של עיוותים מוסריים במציאות הרוחשת סביבו כמאמר "את אשר יאהב יוכיח" (משלי ג, יב).

היסטוריה אחרת

באופן זה יש להבין את הסיפור "מזל דגים", שאותו פרסם ב-1950, שנים ספורות אחר שנודע לו על חורבנה של עירו האהובה. עגנון בחר לשמור אותו בתיק המיוחד לעירו, וזה התפרסם אחר מותו תחת השם "עיר ומלואה".

הסיפור כולו הוא חיבור קשה על קהילת קודש בוטאטש. מראשית דרכו כתב עגנון סיפורים ובהם היבטים ביקורתיים של חיי הקהילה היהודית בעיר ובכלל. כאן, לאחר חורבנה, עגנון בא איתה חשבון. ללא רחמים ובאהבה רבה, עגנון מבכה את עירו שחרבה לעולמים ובו זמנית מסביר שהעולם שחרב היה עולם מנוון, מלא תפלות ונוולות, חברה שבה המצוות שימשו מכשיר למילוי תאוות ויצרים חסרי רסן, כל דאליים – גבר, וכבודו של אדם – בכרסו, ובפימתו המידלדלת לו על חזהו.

בדברי הספד לעירו, כותב עגנון בפתח ספרו "שעירנו עיר מלאה תורה וחכמה ואהבה ויראה וחיים וחסד וצדקה". אולם בפנים, בתוך 712 עמודים הוא מספר את האמת, זו האמת הקשה שהוא מבטיח לספר בראשית הסיפור. ובסופו הוא מדגיש שהוא מבני העיר ומילדיה, ודברים כהווייתם הביא על פי עיקרון שהנחה אותו לאורך כל שנות כתיבתו ועליו העיד בעצמו: "וכאן אומר דבר שהשתיקה יפה לו, אלא שהאמת יפה מכל יופי" (שירה, עמ' 417). זו האמת אשר משום חומרמה עגנון טומן אותה בפרטי פרטים במעשי הדג שזלל אחרים וסופו שהיה למאכל. זו האמת אשר עגנון מחד חרד שמא היא עומדת כדברי קטרוג על הרוגי עירו, ומאידך מרגיש חובה כעד לספר הכול על אשר היה בעירו ערב חורבנה למען "ידעו בנינו אשר יקומו אחרינו". לא איך חרבה הארץ אלא "על מה חרבה הארץ".

הסיפורים לעיל מציגים שני דגמים של הצגת עובדות 'היסטוריות', ובהם הרעיון המוסרי הוא המעניק לסיפור את מידת 'האמת' שבו. אליבא דעגנון, הרעיון שאותו מבקש המחבר להעניק לקורא הוא המשחרר את היצירה מעולם הבדיה אל עולם האמת.

בזאת, עגנון מתווה לא רק דרך אמנותית אלא פותח חלון להבנה אחרת של ההיסטוריה, בחינת 'משה אמת ותורתו אמת' (בבא בתרא עד ע"א). משה הוא אמת לא מצד ההוכחה ההיסטורית אלא כמו תורתו, מצד הערכים והמשמעויות הנובעים ממנה, המקנים לאדם דעת ומתקנים אותו.

אשתמש בדרכו של עגנון על מנת להציע פיתרון לפולמוס המתקיים בימים אלו בכפר תקוע שביהודה.

רב הישוב תקוע וזוכה פרס אביחי למפעל חיים הרב מנחם פרומן מקפיד לקרוא לרבי שמעון בר יוחאי 'מרא דאתרא' של תקוע אשר בספר המדבר בארץ יהודה, כנגד דעתם הנחרצת של תלמודיסטים והסטוריונים הטוענים לשיבתו בתקוע הגלילית על פי הכתובים המפורסמים. בשיעוריו ובדרשותיו הוא מציין את שמו ואת חיבורו ההדוק לתקוע 'כאן ממש', ופניו אינן מותרות ספק לאמונתו הנחרצת שהנה אנחנו צועדים על עקביו של רשב"י הגדול והנערץ. ואמנם, ניכר מדרכו של הרב פרומן ש'אמת' הדבר. כמו רשב"י אף הוא פורץ גדרות, קורא לקהל מאזיניו להשתחרר ממגבלות ההגדרות המקובלות, תבניות החשיבה המקובעות (שמאל-ימין), ליצור שילובים חדשים (תורה ותיאטרון), להיות בתנועה מתמדת (מבית הספר הריאלי בחיפה, למרכז הרב, לברסלב ל...), ליצור תורה אישית היונקת מן השרשים וממריאה למרומים, כוספת אל העליון, תובעת צדק ומוסר, בשיח מתמיד ודינמי עם עצמו כמו עם זוגתו.

רק רוח הצמודה אל המילים, אל הטקסט במובנו המילוני והארכאולוגי אינה שומעת את צעדיו של רשב"י מהלכים בשבילי תקוע, אינה רואה את רוחו צופה אל המדבר, יושבת על ספסל האבן, הוגה בתורה שהתהוותה באחת מן המערות שעל פי התהום, זו הרוח שאותה פוגש רב מנחם פרומן ומבקש להעניקה לקהילתו ולמאזיניו חילונים כדתיים המתקהלים לשמוע אותו מידי יום ראשון בערב.

אליבא דעגנון, היניקה העזה מתורת רשב"י, הרצון העז להדבק ברוחו וללכת בדרכיה, ההגשמה של כל אלו יוצרת את 'אמת' לאמיתה "שאני אומר אין לך יפה מן האמת, שמלבד שיפה היא האמת מחמת עצמה, מלמדת היא את האדם דעת." היצמדות לרשב"י של תקוע הגלילית שחרבה לפני מאות בשנים משמעה הטמנתו בתוך דפי התלמוד והזוהר. שחרורו של רשב"י בתקוע הדרומית בין אנשים נשים וטף, וחיי קהילה בגוונים עזים כדוגמת בוטאטש, היא אמת תובענית המלמדת את האדם דעת.

פורסם במוסף 'שבת' (<https://musaf-shabbat.com>), 'מקור ראשון', כ"ב אב תשע"ב, 10.8.2012

פורסמה ב-10 באוגוסט 2012, ב-גיליון עקב תשע"ב - 783 ותויגה ב-מזל דגים, עגנון, ש"י עגנון. סמן בסימניה את קישור ישיר. תגובה אחת.

○ השארת תגובה

○ Comments 1